

ЛИЛИ ЛАШКОВА
(Софија)

НОРМИРАЊЕ САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА У ЗНАКУ КОНКУРЕНЦИЈЕ ЈЕЗИЧКИХ СРЕДСТАВА*

Проблем се поставља у вези са ретроспективним освртом на језичке податке и актуелне тенденције током друге половине XX века које су забележене од стране истраживача српског језика¹ и које су важне за нормирање стандарда, за лингвистички прецизирану квалификацију условљености и обликовања целовитог језичког корпуса. О појави конкуренције се говори приликом актуализације језичких структура у конкретном тексту када се ради о већем броју експликативних могућности, дакле постоји алтернатива избора варијаната на који утиче и говорна ситуација,² будући да се сама појава најпре испољава у говорном чину, на комуникативном плану, разматра се на разини говорне норме. Другим речима — ради се о распореду три основне врсте језичких појава: облигаторности-варијабилности у условима конкуренције — и факултативности — у резултату. Од степена слободе избора варијаната зависи и скала факултативности, све промене у статусу и попису језичких средстава. Истина је да апсолутно еквивалентни синоними и варијанте не постоје, јер би то било супротно принципу организације језика. Правило закономерног функционисања језика укључује избор у оквиру могућих варијаната, а такође и дефинисање основног средства експликације и границе облигаторности. Важна је и усклађеност семантичких компонената

* Овај рад је био завршен и предат када сам се упознала са радом Милице Радовић-Тешић, чији се резултати подударају са мојим закључцима; в. Актуелни проблеми нормирања српског језика, Суботица-Београд, 1999.

¹ Српски језик на крају века, Институт за српски језик САНУ, Београд 1996. Већина наведених примера је из ауторског текста Ж. Станојчића.

² Л. Лашкова, *Конкуренција језичких средстава у српској и бугарској реченици*, НССУВД Београд 1999. У том раду дајем теоретско образложење своје концепције. Садашњи рад наставља раније излагање.

основне јединице са додатним граматичким маркерима, од којих се неки не могу елиминисати из фразе.

Један глобалан поглед на појаву конкуренције језичких средстава захтева разликовање два приступа и две врсте описаног појма: 1) конкуренција у *дијахронији* када се врше квантитативне, значајне промене приликом поступне замене појединих периода које су маркиране *редуцирањем* једне од паралелних експликација или њеним наглим потискивањем на периферију; 2) конкуренција у *синхронији* која предвиђа *синонимију, варијативност, дублетност, факултативност* — тј. избор у границама облигаторности и изван тога, учешће нормативних прописа и њихове корекције. За прву врсту је релевантан процес *арханизације* — за другу *нормативизације* и *актуализације*.

Општи осврт на стање и актуелне тенденције у граматици, на нивоу облика и реченица,³ показује пре свега да процес конкуренције обухвата претежно *краће маркере* — предлоге, наставке, морфолошки специјализоване фонеме. Тако се установио дублетизам наставака инструментала јединице именица мушког рода чија се основа завршава на палатале или на веларизоване резултате старих прасловенских палатализација (*ч, ж, ш, ц, з, с, р*). Нпр. *змајем : змајом, младићем : младићом, смуђем : смуђом, гулашем : гулашом, ножем : бодержом, мразем : мразом, курсем : курсом, месецом : сџрелцем, лекарем : лекаром*. Избор наставка врши се дисимилативним путем код мањесложних лексема: *ножем, Бечом*. Код вишесложних речи дејство тог процеса је ослабљено — *џријашељем : џријашељом, неџријашељем*. То доказује релевантност *количинског фактора* при избору наставка. Изван наведених примера постоје и једнозначна решења: избор наставка *-ем* код основа на *ч, ж, ш, ц* (резултати I и III палатализације) — *џумачем, кочијашем, екиџажем, џравцем*; избор наставка *-ом* код основа на тврде дентале *с, з*: *наџијисом, изразом, уз појединачне лексички мотивисане дублете — носем/носом*⁴. Именице са основом на веларизовано *р* — страног и домаћег порекла, претежно су маркиране наставком *-ом*: *миром, мајџијором, негаџијором, бисером* — уз традиционално: *царем* (без дублетног наставка), *џуџем/џуџијом*, где је дублетност семантички и синтаксички мотивисана, дакле на другом, вишем нивоу језичке репрезентације. Може се закључити да се избор инструменталног наставка код наведене групе именица

³ Српски језик на крају века...; Л. Лашкова, *Кратка сџрбохџрватска грамика*, Софија 1985.

⁴ Џ. Stanoјčić, *Jezik i stil Iva Andrića*, Beograd 1967; Б. Шљивић-Шимшић, *Облик инџструментала јединице именица м. рода на сугласник*, Наш језик, н. с., књ. X, св. 7-10, Beograd 1960.

регулише фонолошким процесима (палатализацијом или веларизацијом), морфонолошким, лексичко-семантичким и морфосинтаксичким механизмима чији је коначни циљ мотивација или укидање дублетности облика. Дублетност се решава или редуцирањем једног облика, или путем лексичко-семантичке специјализације и раздвајања парова (нпр. *йуџем* : *йуџом*, *носем* : *носом*). Напредовање таквих процеса неминовно води унификацији појединих сектора језичке структуре. Процес веларизације фонема који почиње још у прасловенском потврђује се и морфонолошким решењима. Тенденција је да се постигне по могућству максимално једнозначно унификовано маркирање наставцима. То се испољава и у номинативу множине наведене именичке групе приликом расподеле морфема *-ев/-ов*, којима се проширује основа претежно једносложних именица. То се одређује према палаталности завршетка основе, али нова појава је ограничавање дублетности. Тако се морфема *-ев* додаје уз основе са новим и прасловенским палаталима (резултати I палатализације који су веларизовани) — нпр. *крајеви*, *краљеви*, *јањеви*, *јежеви*, *мишеви*, *скечеви*. Основе на зубне сугласнике *с*, *з* добијају морфему *-ов*, нпр. *возови*, *везови*, *косови*, *бесови*. Ретки случајеви дублетности су лексички мотивисани (*мразеви* : *мразови*), а укључује се и архаизација неких дублета (*носови*) који остају на периферији. Будући да је сонант *р* у савременом језику доследно веларизован код таквих основа појава дублетности могла би да се објасни укрштањем старих и нових фонолошких квалификација — *сиреви* : *йирови*, али је веома честа тенденција уопштавања морфеме *-ов*, према савременом стању у језику: *барови*, *чворови*, *борови*. Облик: *цар* : *царев* остаје лексички мотивисан, али *само са једним насртавачким решењем*.

Стара дублетност плуралских облика запажа се код неких именица те исте групе од којих је један стари *-и* (*двор-двори*, *орао-орли*), а други — нови (*дворови*, *орлови*). Задржавање старог облика је мотивисано лексичко-семантички, доприноси постизању *експресивности*. Овде се ради о *дијахроној конкуренцији*, те дублети никако нису равноправни и не може се говорити о односу супституције, али то је један од начина задржавања и регулисања дублетности. Исти случај је дуплирање наставака за инструментал и локатив плурала именица мушког рода на *о* — *коњима* : *коњама*, *зубима* : *зубма*. Ти су облици фиксирани у попису граматичког корпуса језика поствуковског периода⁵, али је сада већ други облик (*коњама*) архаизиран или експресивно маркиран, што је исто начин решавања проблема дублетности. У савременом језику уопштен је први облик (*коњима*), да-

⁵ М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд 1986.

кле одсѣјуа се и од Вуковог нормирања и од ѿосѣвуковских ѿройиса. Уместо широке оѿвореносѣи норме за варијативносѣи и дублирање облика, сада се иде на једносмерносѣи (уколико је могуће) у нормирању и једнозначне експликације и језичка решења. Тако, на пример, у генитиву плурала именица женског рода са основом на два консонанта од традиционално три наставачке могућности (дуго *ā*, дуго *ā* + непостојано *a*, дуго *ī*: *ѿежњā*, *наредābā*, *наредbī*, *ѿежњī*) у савременом језику се најчешће даје предност трећем наставку (*ī*) и тиме се одступа од „вуковског облика језика“⁶. Ја бих томе додала да се већ даје и други изглед савременој језичкој структури и да се тиме иде на глобализацију сегментирања и нормирања.

Стилско маркирање мотивише наставак *a* у генитиву плурала специфичне лексичке групе: *ѿрсѣи*, *нокаѣи*, *госѣи* и др. која у неутралној редовној употреби има наставак старог дуала (*ију*). Независно од регуларних вокативних дублета у једнини (*e*, *y*) именица мушког рода, најчешће је уоѿшѣен номинативни облик у вокативној функцији код личних имена страног порекла (*Фарук*) и код домаћих са завршетком на: *-ац*, *-ец*, *-ак*, *-ек*, *-ов*, *-ев*, *-ин* (*Милицавац*, *Брабец*, *Мачек*, *Појов*, *Терзин*, *Брежњев*).

Код придева се опозиција између одређеног и неодређеног придевског облика чува практично само у номинативу једнине, што значи да се у осталим позицијама она неутрализовала у корист одређеног вида, а то са своје стране доноси дублетност и мешање у прозодији. Исти процес је завршен у групи присвојних заменица и придева (*његов*, *њен*, *брајов*, *сестѣрин*). Тамо су кратки облици архаизовани и сматрају се дијалектизмима.⁷ Кратки придевски облици у савременом књижевном стандарду полако се већ крећу изван облигативносѣи. Њихова је употреба мотивисана експресивношћу, синтаксичком позицијом квалификативне уоѿѣребе генитива и локатива обично код устаљених израза, фразеологизацијом неких структура којом се у ствари врши и конзервација маркираних конкурентних облика, нпр.: *човек оштра погледа*, *чиста срца*, *на рђавом гласу*, *ѿоѿуцаѣи се* од немила до недрага. Према најновијим језичким приручницима одређени придевски облик током вишегодишњег развоја постао је *немаркиран*, а то је још једно одступање од вуковског типа језика и нормирања. Сада се већ даје предност облицима *без ѿокрејног вокала* — како код

⁶ Ж. Станојчић, *Морфологија, синтакса и фразеологија*. — Српски језик на крају века...

⁷ М. Ивић, *Једно ѿоређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком*, ЗбМСФЛ I, Нови Сад 1957.

придева тако и код придевских заменица: *зеленог, доброг, добром, мом, њвом, свом*. Од дублетних парадигми немаркиран остаје *краћи* (према броју фонема) облик, у групи придевских заменица то су *конџрахирани* облици. Завршни покретни вокали иду у домет архаизације, тамо се сврстава и акузативни *краћи* облик од личне заменице *он* (њ). Процес *унификације* обухвата и парадигму показних заменица у којој у традиционалним граматикама су представљени дублетни облици — *џакав* : *џаки*. Сада је већ уопштен први облик (*џакав*), а други — архаизован или се може срести у стилски маркираној употреби, а третира се и као дијалектизам.

Аналиџизација се запажа у систему бројева. Индеклинабилни су основни бројеви од 2 до 4 у свим синтаксичким позицијама (*Ишао је са два своја друга*). Уместо бројних придева (*осмора кола, двоје рукавице*) сада се редовно употребљавају основни бројеви са генитивном рекцијом (*осам кола, два џара рукавица*). Избегава се деклинација збирних бројева (*џроје ученика* → *џрома ученицима*) и нарочито у предлошким конструкцијама. Употребљавају се за све падеже основни облици са генитивном рекцијом (*ишао са џроје џознаџих чланова одбора*). Ако се у квантификацији даје предност бројним именицама на *-ица* уместо основних бројева од 2 до 99, то је у циљу постизања веће адекватности, једнозначности и коректности одредбе у процесу језичког рашчлањивања.

Дублетност се ликвидира код копулативних облика у плусквам-перфекту. Уопштава се као немаркиран перфекат помоћног глагола — *био сам* читао, а други облик копуле — *беџах* /*бех* читао остаје маркиран експресивношћу или архаизацијом, а може бити и карактеристика језика одређеног књижевнојезичког региона (Црне Горе). Једнозначно се решава дублетност и код глагола са инфинитивном основом на *-а* у презенту где су у конкуренцији наставци *-ам, -ем* ('*е*) — *шеџам* : *шеџем*, дакле дублетност је историјског порекла. Сада се претежно унифицира наставак *-ам*, а сам избор једне наставачке могућности врши се по лексичким групама⁸.

Интересантна нова појава забележена је на нивоу узуса у сфери видске креације⁹ — *неоџерфекџивација имџерфекџивних и двовидских глагола* додавањем префикса: *из-* (*исџоџџоваџи*), *на-* (*наџарки-*

⁸ Ж. Станојчић, *Синџаксичке сџудије*, Никшић 1990.

⁹ Л. Лашкова, *Замјана на славјанскиј генитив с акузатив в сџрбохџрватскиј език*, Език и литература, Софија 1968, кн. 1. Д. Горган-Премк, *Акузативне синџагме без џпредлога у сџрскохџрватском језику*, Београд 1971; V. Mitrinović, *Poljski glagolski prefiks prze- i njegovi srpskohrvatski ekvivalenti pre- i pro-*, Београд 1990.

рајџи), *јро-* (*јрошјрајковајџи*, *јродекламавајџи*, *јросолидијџи се*, *јрофинијџи се*). Тиме се решава питање видске дефективности и доприноси реорганизовању видских опозиција у правцу *симетрије асијектских јарова*. Редуцирани перфекат и наративни презент везани су за свршене глаголе у склопу стилистичке и видске маркираности, што је исто једнозначно решење.

Даје се предност *аналијичким конструијама* са акузативом и номинативом и предлогом *за* или везником *као* у саставном предикату уместо предикативног инструментала — нпр. *постати јрофесор*, *волети Петра као јријајџеља*, *сматрати Петра за јријајџеља*.

У савременом српском језику констатована је неутрализација опозиције „правац–место“ код предлога *јрема*: Он *седи* према прозору / *иде* према прозору. У овим примерима је повећана информативност глаголских лексема које врше дистинктивну функцију, а то је већ специфичан тип анализације, познат и у другим језицима (нпр. у бугарском). Највероватније да је ова појава под утицајем балканске средине. Тако се тумачи и замена словенског генитива уз негацију акузативом — унификацијом таквих облика у функцији правога објекта уз прелазне глаголе уопште, такође и уз негиране¹⁰ (није имао *књиге* → *књигу*). Некада су оба падежа правога објекта уз негацију била у конкуренцији, а сада је генитив архаизован. Својеврсно уопштавање глаголских прилога садашњих изражава се преко редуциране употребе глаголског прилога прошлог (нпр. *видевши*), који је везан за глаголе свршеног вида. Реорганизација је извршена и код вишерекцијских глагола код којих се дативна и инструментална рекција замењује у корист *акузатива* и *номинативна* — *лагатџи некога*, *изневеритџи некога*, *личитџи на некога*, *осећатџи се усамљен* (уместо: *лагатџи некоме*, *изневеритџи некоме*, *личитџи некоме*, *осећатџи се усамљеним*). То је корак према већој директности у језичком рашчлањивању, дакле и према већој мери експлицитности у изразу.

Својеврстан израз анализације је замена беспредлошког датива с финалним значењем конструкцијама са предлозима: *јрема*, *к(а)* — нпр. *отишао јрема јијаџи*, *ка јијаџи*. У значењу „праваца кретања“ у савременом језику се замењује предлог *к(а)* + датив генитивном конструкцијом са предлогом *код* (идем *код докјора*). Последња конструкција замењује стару генитивну конструкцију са предлогом *у* и значењем посесивности која је архаизована. Нпр. *преноћити у кума* → *код кума*, *у нас* је тако → *код нас...* Замена је могућа због ширег спектра употребе предлога *код*, који захвата и локализацију у ширем

¹⁰ Л. Лашкова, *Предложно-темпоралне конструкције у белоруском и болгарском језицима*, сб. Белорусско-болгарске језикове паралеле, Минск 1990; П. Пипер, *Језик и јројтор*, Београд 1997.

смислу. Очигледно се ради о новој прерасподели предлога и о померању неких граница њихове специјализације. С тим у вези је и тенденција давања предности двоструким предлозима старог словенског порекла: *изнад, испод, испред, иза, између* + генитив, уместо инструменталних конструкција са предлозима: *над, под, пред, за, међу* у значењу локализације. Из тога следи да је *аблашивносћ*, која је била спочетка типично обележје за прву групу предлога, сада ирелевантна, будући да није присутна у другој групи предлога. Пореклом прва група су *удвосћручени* предлози у циљу постизања прецизнијег израза: *седи под дрвешом* → *седи испод дрвеша*. У принципу српски познаје двоструку употребу предлога (отпратио га *до испред куће*, побегли су *са њо једном торбом*), само је до сада то било више на нивоу узуса, а иначе се квалификује као *балканизам*, мада и не тако фреквентан као што је у бугарском и македонском. У нашем случају је важна сама чињеница што се актуализује истицање двоструких старих словенских предлошких морфема.

Доста активно се реорганизује предлошки систем који је од почетка захваћен процесима и резултатима конкуренције. У тим новим расподелама неки стари предлози су архаизовани, други су генерализовани и проширили су свој функционални спектар, а неки су заменили падежне конструкције без предлога. Повећан је број акузативних конструкција. Нпр.: *Бринем о Петру* → *за Петра*; *Доћи ће о Божићу* → *за Божић*; *Иде у Париз ради лечења* → *због лечења*; *Плаши се испита* → *од испита*, *Путујем у Београд доста често* → *за Београд*. Интензивна конкуренција и дублетност се запажа код просторно-временских односа у оквиру уопштеног семантичког блока *локашивносћи*. Најновији подаци сведоче о томе да је почело централно унутар-језичко решавање тих проблема, али то је само почетак који тражи своје нормирање.

И тако у савременом српском језику се примећују важне тенденције које маркирају евентуалне будуће глобалне квантитативне и квалитативне промене. А за сада се може само констатовати значајно одступање како од вуковског тако и од поствуковског језика.

* * *

О свим постављеним проблемима имала сам дуге разговоре са проф. Павлом Ивићем које нисам стигла, на моју велику жалост, да продужим у септембру 1999. године.